

ग्रामीण विकासात उन्नत भारत अभियानाचे योगदान

प्रतिभा येडूराव औताडे*

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रो. डॉ. धनश्री जे. महाजन**

अर्थशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :-

ग्रामीण क्षेत्र भारतीय अर्थ व्यवस्थेचा कणा आहे. भारतात ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती आहे. देशातील सर्वात जास्त रोजगार पुरवणारे क्षेत्र कृषीच आहे. कृषी क्षेत्राचा देशाच्या GDP मधील वाटा २०२०-२१ मध्ये १९.९० टक्के आहे. गावामध्ये ग्रामीण भागात प्रगतीच्या संधी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नसल्याने लोकांचे शहराकडे स्थलांतर होत आहे. आरोग्य, शिक्षण, पक्के रस्ते, उत्पन्नाची साधने इत्यादीच्या बाबतीत गाव आणि शहरे यांत तफावत आढळून येते. यासाठी ग्रामविकासाचे शासनाला कार्य करणे महत्त्वाचे आहे.

ग्रामविकासासाठीच भारत सरकार तसेच राज्य सरकार अनेक योजना राबवत आहेत. उन्नत भारत अभियानाचे भारताच्या ग्रामविकासातील कार्य उल्लेखनीय आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :-

१. भारत सरकारच्या उन्नत भारत अभियानाचे स्वरूप समजून घेणे.
२. ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासातील उन्नत भारत अभियानाच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
३. उन्नत भारत योजनेच्या यशस्वीतेसाठी उपाय योजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती व तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये संशोधन करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी उन्नत भारत अभियान मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार यांनी ११ नोव्हेंबर २०१४ ला सुरु केले. ग्रामीण क्षेत्रात टेक्नॉलॉजीच्या सहाय्याने विकास कार्य करणाऱ्या इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी (इआय) दिल्लीचे विद्यार्थी आणि शिक्षकांच्या एका समुहाने उन्नत भारत अभियानाची संकल्पना मांडली. त्या पुर्वीच आय. आय. टी. दिल्ली मध्ये सप्टेंबर २०१४ मध्ये राष्ट्रीय कार्यशाळा आयोजित करण्यात आली होती. या कार्यशाळेत अनेक टेक्नॉलॉजी संस्थांचे प्रतिनिधी ग्रामीण प्रौद्योगिकी कार्यवाही समूह (इआय) समन्वयक आणि ग्रामीण विकास कार्य करणाऱ्या सरकारी तसेच स्वयंसेवी संगठण यांच्याशी चर्चा करून उन्नत भारत योजनेचा आराखडा ठरवण्यात आला. यावरूनच उन्नत भारत अभियानाची सुरवात झाली या अभियानाची नॅशनल कोऑर्डिनेटींग संस्था म्हणून आय. आय. टी. दिल्लीची निवड करण्यात आली. याबरोबरच क्षेत्रीय समन्वयक संस्था म्हणून आय. आय. टी, आय आय एस सी, आय. आय. एम, एन. आय. टी. आणि सी यू इत्यादींची निवड करण्यात आली.

उन्नत भारत अभियानाची उद्दिष्टे :-

१. भारतातील मागास गावांचा शोध घेऊन त्यांना या अभियानाव्दारे विकासाच्या संधी पुरवणे.
२. उच्च शिक्षण संस्थेच्या सहाय्याने ग्रामीण जनतेला उच्च शिक्षण देऊन प्रगतीच्या दिशेकडे नेणे.
३. योग्य तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून ग्रामीण समुदायांच्या विकासासाठी आव्हानांना तोंड देण्यासाठी उच्च शिक्षणाच्या प्रमुख संस्थांचा समावेश करून सर्व समावेशक भारताची रचना करणे.

४. ज्ञानाच्या साहाय्याने ग्रामीण क्षेत्रात समाज आणि उच्च शिक्षण संस्थे मध्ये एक साखळी निर्माण करणे या मुळे सरकारी आणि खाजगी क्षेत्रात व्यापारिक क्षमतेत वृद्धी होईल.
५. उच्च शिक्षण संस्थांतील विद्यार्थ्यांना ग्रामीण जीवनाची सद्य परिस्थितीशी जाणीव करून त्यांना गावांशी जोडणे.

घोषवाक्य :-

“शिक्षित भारत – स्वस्थ भारत – स्वच्छ भारत- स्वावलंबी भारत- संपन्न भारत” उन्नत भारत अभियानामध्ये कार्य करणाऱ्या उच्च शिक्षण संस्थेला प्रत्येकी पाच गावांना विकासासाठी दत्तक घ्यावे लागते. गावाची निवड करताना प्रथमतः गावाचा सर्वांगीण अभ्यास केला जातो. जी गावे विकासाच्या प्रवाहा पासून खूप मागासलेली आहेत, त्यांना या अभियानासाठी निवडण्यात येते. उच्च शिक्षण संस्था जिल्हा प्रशासन, पंचायतीने निवडलेल्या प्रतिनिधींना सोबत घेऊन ग्रामविकासाचे कार्य करतात.

निवडलेल्या गावात उच्च शिक्षण संस्थांचे विद्यार्थी प्रत्यक्ष जातात तेथील लोकांच्या समस्या, गरजा जाणून घेतात, त्या नुसार त्या त्या गावात उपाय योजना म्हणून वेगवेगळे उपक्रम राबवितात. धुआन सणारी चिमणी, ग्रामीण ऊर्जा, ग्रामीण आवास, मशरूम शेती, सेंद्रीय शेती, ग्रीन हाऊस, कागदी पिशवी बनवण्याचे प्रशिक्षण, संगणक प्रशिक्षण, मोफत आरोग्य सेवा, दारू, घुटका बंदीसाठी पथनाट्य, स्वच्छता, पेयजल, हस्तकला इत्यादीची माहिती गावातील नागरीकांना देतात त्यासाठी प्रत्यक्ष कार्यही करतात.

उन्नत भारत अभियानांतर्गत सहभागी संस्थांचे कार्य:-

१. आयआयटी दिल्ली :-

या संस्थेने गावांचे चार समूह तयार केले. उत्तराखंड राज्यातील हरिद्वार जिल्ह्यात, हरियाणा राज्यातील गुरुग्राम जिल्ह्यात, उत्तर प्रदेश राज्यातील आग्रा, मथुरा जिल्ह्यात, आढळलेल्या समस्येनुसार उपाय योजनेनुसार कार्य केले. कृषी उत्पन्न विक्रीसाठी ‘खताका आटा’ उपक्रम सुरु केला. देव संस्कृति विद्यापीठाच्या साहाय्याने मृदापरीक्षण प्रयोग शाळा सुरु केली. गुरुग्राम मधील खुर्रमपुर गावात आरोग्यत पासणी कॅम्प लावला. आयुष क्लीनिक स्थापन केले. इत्यादी

२. शरदार वल्लभभाई इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, सुरत

यासंस्थेने वृक्षारोपण कार्यक्रम राबविला पर्यावरण, आरोग्ययाबद्दल लोकांना जागृत केले. नलकूप, सिंचनाचे स्रोत उपलब्ध करून दिले. ६ ते १३ वर्षातील मुलांसाठी सांस्कृतिक, मूल्यांच्या विकासासाठी रविवारी संध्याकाळी २ घंटे वर्ग भरवले. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला एकत्र करून त्यांचे उद्बोधन करण्यात आले.

३. आय. आय. टी. कानपुर :-

यासंस्थेतील राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS) यातील विद्यार्थी गावांत जाऊन प्रत्यक्ष कार्य करत आहेत. स्वच्छता अभियान, शेण आणि बागवाणी पानांपासून कंपोस्ट खत तयार करणे इत्यादी कार्य केले.

४. आय. आय. टी. हैद्राबाद :-

ग्रामीण भारताच्या विकासात ही संस्था सुरवातीपासूनच कार्यरत आहे. उत्तरापल्ली, आलियाबाद आणि रंगारेड्डी गुडा गांव आयआयटी हैद्राबादने दत्तक घेतले. पिण्याच्या पाण्याचे परीक्षण करून त्या पाण्यात ६ ते १८ ppm च्या मध्ये क्लोराइड असल्याने ते पाणीपिऊन असे सांगितले. सौर ऊर्जेच्या वापरासंबंधी प्रशिक्षण ग्रामीण लोकांना दिले.

५. एच व्ही पी एम कॉलेज ऑफ इंजीनियरिंग एंड टेक्नॉलॉजी (अमरावती) :-

या कॉलेजने उच्च किंमतीचे कृषि उत्पादन घेण्यासाठी पर्यावरण नियंत्रित करणारे स्वयंचलित ग्रीनहाऊस सुरु केले.

६. आय आय टी मनीपूर :-

या संस्थेने दत्तक घेतलेल्या गावांमधील मुख्य प्रश्न होता पिण्याचे स्वच्छ पाणी यासाठी आयआयटी मनीपूरच्या टीमने तेथील लोकांना पिण्याच्या स्वच्छ व निरजंतूक पाण्याबद्दल जागृत केले. १००० लीटर क्षमतेचा प्लॉट फिल्टर पाण्यासाठी बसवण्यात आला.

७. आय आय टी स्त्रीसीटी चित्तोर :-

या संस्थेने अरोर, मलावरी पालेमपूर्व, रामचंद्रपुरम, सिदामा ग्राहरम व तनदून सोसायटी असे पाचगावे दत्तक घेतली. २ ऑक्टोबर २०१९ ला महात्मा गांधीची १५० वी जयंती निमित्त तनदून सोसायटीत मेडीकल कॅम्प, पथनाटय, प्लॅस्टीक मूक्त अभियान राबविले गेले. विद्यार्थ्यांनी प्लॅस्टीक पिशवी ऐवजी कागदी पिशव्यांचे वाटपही केले.

अशा प्रकारे या अभियानांतर्गत निवडल्या गेलेल्या संस्थांनी दत्तक गावांमध्ये प्रत्यक्ष रित्या उपस्थित राहून ग्रामविकासाचे कार्य करत आहेत. उन्नत भारत अभियानांचे दुसरे संस्करण २५ एप्रिल २०१८ ला सुरु झाले. याचे अनावरण मानव संसाधन विकास मंत्री श्री. प्रकाश जावडेकर यांनी केले. भारतामध्ये २८ राज्यांत २८९६ संस्था या अभियानांतर्गत कार्य करत आहे. यात १५,१२८ गावांचा समावेश असून २०,५७,१५० लोकांचा सहभाग आहे. प्रगतिपासून वंचित राहिलेल्या गावांचा शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने विकास करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या अभियाना द्वारे होत आहे.

निष्कर्ष :-

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष मिळतात.

१. उन्नत भारत अभियानामुळे ग्रामीण भागात विकासाच्या संधी उपलब्ध होत आहे.
२. उच्च शिक्षण संस्थांच्या ज्ञानाचा ग्रामविकासात उपयोग होत असल्याने ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगाराच्या संधी मिळत आहेत.
३. तंत्रज्ञानाच्या वापर करून ड्रोन सारखे उपकरणे बनवून कृषी फरवारणीसाठी उपयोगी ठरत आहेत.
४. गावांमध्ये स्वच्छ पिण्याच्या पाण्यासाठी फिल्टर प्लांट बसवल्याने अस्वच्छ पाण्यापासून होणारे आजाराच्या प्रमाणात घट होत आहे.

उपाय योजना :-

१. या अभियानाची व्याप्ती वाढवून अधिकाधिक गावांपर्यंत ही योजना पोहोचेल यासाठी प्रयत्न करावा.
२. उन्नत भारत अभियानांतर्गत जास्तीत जास्त महाविद्यालयांचा समावेश करावा.
३. महिला सक्षमीकरणासाठी गावांतील महीलांसाठी उपक्रम राबवावे.

संदर्भ सूची :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्था, प्रतियोगिता दर्पण महेन्द्र जैन, आग्रा मुद्रनालय 2/11A, स्वदेशी बीमानगर, आग्रा -२
२. <https://unnatbharatabhiyas.gov.in>
३. <https://pmmodiyojana.in>